

**Journal van een reis naar Genève, Italië en Frankrijk van
Coenraad Ruysch met zijn neef Dirck van Hoogeveen**

1674-1677

Nationaal Archief, FA Teding van Berkhout, 1408

Transcriptie en editie: Alan Moss

1r Journael van de reijs dewelke ick gedaen hebbe naer Geneve in t' geselschap van de heer Dirck van Hoogeveen, capitein van de borgerij der stadt Leyde, mijn wel geliefden neve.¹

MEI 1674: VAN AMSTERDAM TOT HAMBURG

Den 3^e majj des jaers 1674 is, onder Godes genadigen segen, die ons oorsaken der² sijne vaderlijke voorsorge gelieve te geleijsde³, onse reijs begonnen. Wij sijn vertrokken des ochtens ten tien uere in t' geselschap van de heeren Jacob Paets, mijn oom, Johan van Groenendijck, Johan van Teijlinge, J. De Bije, A. Rivet, J. Hulsthout, R. Le Pla ende N.N. Eleman⁴ met de ordinaris⁵ treckscuyt van Leijde naer Haerlem naer dat ick des s' morgens ten 8 ueren bij de heer van Roijen geweest was om mijne wisselbrieven te bestellen, dewelke sijn edelheid mij, nevens enige adressen⁶, met veel beleeftheid ter handt heeft gestelt. Ick hebbe mede niet gemanqueert⁷ in 't voorbij passeeren mijn afsceijt voor t' laetste van juffrouw Cuneus⁸ en de juffrouwen Souten te neeme.

Des naermiddachs ten twee ueren te Haerlem gearriveert sijnde, deden wij ons middachmael in Den Oyevaer met seer goede vis, dewelcke op onse goede reijs al tamelijck wel begooten⁹ wiert. Naer de maeltijt hebben wij de reys weder voor t' geset¹⁰ naer Amsterdam, ons afsceijt in de herreberch van oom Paets, die met de heer Eleman weder te rugge keerden, genoomen hebbende. Dit waeren de eerste dewelcken ons afvielen alsoo sij nootsaekelijck in de stadt te doen hadden. Des avonts naemen wij tot Amsterdam ons logement in t' Waepen van Overyssel.

Den 4^e majj begaeven ons des s' morgens tijdelijck naer t' huijs van de heer P. Le Pla¹¹ en Philippus Cosson en hier van daen naer de heer Cornelis de Graef¹², met intentie om denselvige bij ons ter middachmael te versoeken, t' welck de

¹ **de heer...geliefden neve.** Dirck van Hoogeveen (1650-1683), zoon van Gerard van Hoogeveen en Anna van Nes, was veertigraad van de stad Leiden. In 1681 trouwde hij met Maria Duyst van Voorhout (1662-1754).

² **oorsaken der.** vanwege.

³ **ons...te geleijsde.** het behaagde...ons te begeleiden.

⁴ **Jacob Paets...N.N. Eleman.** Jacob Paets (1639-1709), Johan van Groenendijk (fl. 1660-1687), Johan van Teijlingen (fl. 1671-1716), Johan de Bye (1649-1715), Andries Rivet (fl. 1660-1682), Johan Hulsthout (1623-1687) en Robert Le Pla (fl. 1651-1707) behoorden tot dezelfde hogere kringen van de stad Leiden. Volgens het familiearchief Teding van Berkhout, waarin dit reisverslag zich bevindt, en de doop-, trouw- en begraafboeken van Leiden waren deze families nauw met elkaar verbonden. Eleman kon niet geïdentificeerd worden, maar mogelijk gaat het om Johan Eleman (1653-1727).

⁵ **ordinaris.** reguliere.

⁶ **adressen.** Het gaat hier om adressen van buitenlandse bankiers bij wie Ruysch zijn wisselbrieven kon inruilen voor een som geld.

⁷ **gemanqueert.** nagelaten.

⁸ **juffrouw Cuneus.** Maria Cunaeus (1655-1724), dochter van mr. Johannes Cunaeus en Susanna Calandrini, trouwde in 1681 met Coenraad Ruysch.

⁹ **begooten.** Onzekere betekenis. Waarschijnlijk wil Ruysch zeggen dat de vismaaltijden op zijn reis meestal samengingen met een rijke hoeveelheid wijn.

¹⁰ **voor 't geset.** voortgezet.

¹¹ **P. Le Pla.** Pieter Le Pla (fl. 1653-1683).

¹² **Cornelis de Graef.** Cornelis de Graef (1650-1678).

vrienden, ons consenterende¹³, weder oorsaeck¹⁴ gaf van t' succes van ons reijs onder een glaesie niet te vergeete. Den naermiddach wiert met afsceyt te neemen doorgebracht. Neef van Hoogeveen besocht sijn vrienden en ick de mijne, waeronder nicht Rosendael en juffrouw de Wit wel de principaelste¹⁵ waeren. Des avonts was de gemeene rendezvous¹⁶ op de nieuwe stadts herreberch.

Den 5^e maj hebbe ick mijn ochtent besteet aen een visite tot juffrouw van der Haege en Du Noijs. De selve hadde mij seer gaerne ten eten gehouden, maer dewijle ick verseijt¹⁷ was aen de heeren Le Pla en Cosson, was ick genootsaeckt dit vriendelijck en aengenaem geselschap te verlaeten, en mijn selve naer de nieuwe stadts herreberch te begeven, alwaer wij van de voornoemde heeren seer magnifijck op vis getracteert wierden. Dit was de laetste debauche¹⁸, maer de sterckste. De heeren Rivet en Van Teijlingen sijn hier van ons gesceijde om weder naer Leyde te vertrekken. Wij sijn met de rest van de convojerende¹⁹ heeren ten vier ueren van voor de herreberch sceep gegaen en naer Purmerendt gevaere, een mael ons kunnende verblijde dat nu de plemperij²⁰, dewelke wij seer moede waeren, haer eijnde genoomen hadde.

1v Den 6^e mej sijn wij niet sonder regret²¹ ten laetste gesceyde van de rest van die vrienden, die ons de eere van uytgeleyde gedaen hebbe. Wij namen onsen wech met de scuyt van 9 uere op Hooren en ons geselschap die op Amsterdam. Ten drie ueren te Hoorn aengekoomen sijnde, begaeven wij ons aenstonts naer een weijnich ontbijtens op een waege naer Enckhuysen en van daer naer een wijnich sporrelincks²² met de scippers in een visschers boot naer Staveren. Wij hadden eenen voorwindt²³ soo dat wij des avonts noch tijdelijck²⁴ aldaer aenquaemen, maer hadden het ongeluck van seer qualijck te eten en noch slechter te drinken te vinden. Oock wiert onse nacht met niet minder gemack van slaepen door gebracht.

Den 7^e mej, sijnde maendach, sijn wij des ochtens met een ope wagen in seer regenachtich weer naer Workom vertrockken en hier van daen over Bolswaert naer Leuwaerden. Wij kosten de boeren onmogelijck verstaen, ja tot op een half uer toe bij Leuwaerde vooruit, t' welck ons noch te wonderlijcker voor quam alsoo wij in de stadt de spraeck weder vonde even als de onse. Oock bekende de burgers dat sij de boeren niet verstonden. Wij hadden het ongeluck van in een seer goede herreberch geen plaets te vinden en mosten ons dienvolgende in een een quade, seer duer van gelt, behelpen.

¹³ **ons consenterende.** die met ons instemde.

¹⁴ **oorsaeck.** reden.

¹⁵ **principaelste.** belangrijkste, voornaamste.

¹⁶ **gemeene rendezvous.** algemene samenkomst (om afscheid te nemen).

¹⁷ **verseijt.** beloofd.

¹⁸ **debauche.** uitspatting.

¹⁹ **convojerende.** bijeengekomen.

²⁰ **plemperij.** heisa, bombarie.

²¹ **regret.** spijt.

²² **sporrelincks.** strubbeling.

²³ **eenen voorwindt.** wind mee.

²⁴ **tijdelijck.** tijdig.

Dijnsdach den 8^e meij hebben wij den voormiddach met wandelen, des stadts wallen en des stadthouders thuyⁿ²⁵ te besichtigen door gebracht. Wij vonden de stadt heel fraij, haere wallen seer vermaekelijck ten aensien van de plantagie²⁶ en de campanie²⁷ die sich heel wijt ondeckt²⁸, doch den thuyⁿ van den stadthouder kost naer mijn oordeel voor princelijck niet passeren, maer souden voor een particulier notabel²⁹ geweest sijn. Naer den middach besochten wij een van onse goede vrienden, dewelke wel eer met ons te Leyde gestudeert hadde. Wij wierden met veel beleeftheit van hem ontfangen, als oock buyten en binnen de stadt door de vermaekelijckste wandelingen geleijt. Den avont gekreegen hebbende, bleef sijn edelheid op ons ernstich versoek bij ons op het slecht tractement³⁰ daer wij ons mede behelpen mosten.

Den 9^e, woensdach, sijn wij s' morgens ten 5 ueren met seer regenachtich weer in een treckscuyt naer Dockum en van daer naer een weynich ontbijtens over Stroobos naer Groeningen gevaeren. Ten vijf ueren des naermiddachs aengekoomen sijnde, naemen wij ons logement in Den Toelast.³¹ Het quade weer t' welck den heelen dach geduert heeft was oorsaeck dat wij onse overigen tijt met wandelen niet besteden kosten, doch wij naemen de occasie³² wederom waer van onse brieven naer Hollandt te depesceren.³³ Het avontmael verleenden ons het geselschap van drie Hoochduytsche officieren, dewelcke in onsen³⁴ dienst waeren. Wij vonden de selve seer beleeft en goet van geselschap, t' welck nevens een seer goet tractement t' verdriet van onse reys, veroorsaect door t' quade weer, soo vrij wat versachten.

2r Donderdach den 10 meij. Den regen noch geduerich aenhoudende, heeft ons belet de stadt volgens onse begeerte ter degen te besien. Wij lieten evenwel niet naer, door dick door dun, met de mantel om d'ooren die sijde van de stadt te gaen sien, van dewelcke den bisscop van Munster de selve laetsmael heeft belegert.³⁵ Wij vonde geene of weijnich scaden aen de wallen gelijk oock aen de huisen, maer wij remarqueerde³⁶ dat de selve veel mosten gelede hebben, dewijle, alles gerepareert sijnde, de nieuwe steene nevens de ouden daer van

²⁵ **stadthouders thuyⁿ.** De Prinsentuin was een lusthof in Leeuwarden dat in 1648 werd aangelegd in opdracht van Willem Frederik van Nassau-Dietz (1613-1664), de stadhouder van Friesland.

²⁶ **plantagie.** beplanting.

²⁷ **campanie.** vlakte.

²⁸ **ondeckt.** uitstrekt.

²⁹ **notabel.** aanzienlijk.

³⁰ **tractement.** verblijf.

³¹ **Den Toelast.** Het Wijnvat.

³² **occassie.** gelegenheid.

³³ **depesceren.** versturen.

³⁴ **onsen.** Nederlandse.

³⁵ **van dewelcke...heeft belegert.** In 1672, het Rampjaar, werd de stad Groningen belegerd door de beruchte legeraanvoerder Bernhard von Galen (1606-1678), de bisschop van Münster, die ook wel bekend staat als Bommen Berend. Na een beleg van minder dan een maand werd Groningen ontzet. Ruysch verwijst waarschijnlijk naar de zuidkant van de stad, waar de omwalling werd beschadigd door bombardementen.

³⁶ **remarqueerde.** merkten op.

blijck waeren. Van des bisscop werken³⁷ waeren genen de minste meer overich, alles geslecht³⁸ en gevult sijnde. De voorgemelte³⁹ stadt is sonder stormpaelen, palissaden of diergelijke inventien⁴⁰ gedefendeert.⁴¹ Alleen dat remarqueerden wij dat de selve een scoone doorne heijninch⁴² en int midde van de graft⁴³ lange balken aen de ende wel vast aen een gehecht en boven op beset met groote ijsere pennen ter⁴⁴ het overbrengen van de bies brugge⁴⁵ op de manier van de duykeldam⁴⁶, tot haere defensie was hebbende. De reguliere fortificatie is ieder bekent. De luyden seyden ons dat de vreucht ende het gewoel geduerende de belegerinch grooter was als tegenwoordich op haer kermis. Der naermiddachs ten 4 ueren sijn wij met de treckscuyt als vooren naer Delfzijl vertrockken, onderwege een kleijn stedeken, Den Dam genaemt, passeerende.

Vrijdach den 11^e mej. Naer dat wij de wallen van Delfzijl hadden omgewandelt en de selve in tamelijck goet postuer⁴⁷ bevonden, hebben wij ons selve in De Veerman op Emde begeven, sijnde omtrent elf ueren in den ochtent. Des naermiddachs op de voorgemelte plaets aenkoomende, vondenden wij juist het scip op Lier⁴⁸ gereet om af te steeken, t' welck oorsaeck was dat wij de selve plaets, als niet notabel genoeg om onse reijs te diverteeren⁴⁹, sonder besichtigen voorbij passeerden. Het weer tot ons ongeluck als voorn noch al regenachtich blijvende, dede ons de windt soodanich verslappen dat, het getije ons tegen loopende⁵⁰, wij genootsaeckt waeren ons aen landt te doen setten een half uer gaens van Lier, onse bagagie op twee stokke op de manier van een beurri⁵¹ in Hollandt, gedragen werdende van twee mans dewelke met ons quamen vaeren. Den dijck was soo diep en gladt dat wij kosten begrijpen hoe daenich onse draegers daer door geraeckt sijn, alsoo ieder met sijn eijgen lijf genoeg te doen hadt.

Wij naemen ons logement in Den Helm nevens een Hoochduyts en een Sweets heer. Den Duytscher was al op sijn jaeren⁵² doch de Sweet was noch jonck. Sij waeren van goede conversatie en hadde alle beyde veel gereyst. Ons tractement kost passeeren te meer dewijle wij een heele moje, beleefde en wel gemanierde dochter heel op sijn Hollandts toegetaekelt⁵³ hier gevonden hebben. De bedden soude voor die van Hollandt niet hoeven te wijken hebben, soo dat

³⁷ **werken.** belegeringswerken, oorlogstuig.

³⁸ **geslecht.** geëffend.

³⁹ **voorgemelte.** eerder genoemde.

⁴⁰ **inventien.** vindingen.

⁴¹ **gedefendeert.** verdedigd.

⁴² **doorne heijninch.** schutting met ijzeren punten.

⁴³ **graft.** gracht.

⁴⁴ **ter.** tegen.

⁴⁵ **bies brugge.** Een biesbrug is een provisorische brug, gevlochten van gras of hooi, om tijdens belegeringen snel een gracht over te steken.

⁴⁶ **duykeldam.** Een duikeldam beschermt het strand of voorland tegen golfslag. Het type dam waarnaar Ruysch verwijst, lijkt echter een verdedigende functie te hebben.

⁴⁷ **goet postuer.** goede staat.

⁴⁸ **Lier.** Leer.

⁴⁹ **om onse reijs te diverteeren.** om af te wijken van onze reis.

⁵⁰ **tegen lopende.** tegemoet komende.

⁵¹ **beurri.** draagbaar. Onzekere lezing.

⁵² **op sijn jaeren.** op leeftijd.

⁵³ **toegetaekelt.** uitgedost.

wij op dit dorp in Oostvrieslandt beter gecontenteert⁵⁴ waeren als te Leuwaerde in die scoone stadt. Onder ander dienden ons dit mejsken van een warm kandeeltie⁵⁵ t' welck sij seijde selfs gekoockt te hebben tot een preservatif⁵⁶

2v tegens de quade humeuren⁵⁷ dewelcke ons de vochtigen wech en het natte weer mochten veroorsaect hebben. Tot wat eijnde sij wel eijgentlijck dit gedaen heeft hebben wij niet willen examineeren⁵⁸, dewijle noch onse eerbaerheid, noch haer jalourschen vader, noch onse vermoede leden het selve toe lieten.

Saeterdach den 12^e mej, sijn wij des morgens ten vijf ueren met de waegen naer Dieteren⁵⁹ gereden, rescontrerende⁶⁰ een continuelen⁶¹ seer quaden wech, ja voor t' merendeel soo periculeus⁶² dat de voerluyden difficulteyt⁶³ maecten te rijden. Dan meynde wij dat de waegen, dan dat de paerden daer in souden hebben blijve steken. Alle ogenblick liepen wij perijckel⁶⁴ van om te slingeren en in de moeras te vallen tot dat wij eijndelijck te Dieteren aenquaemen, mejnende dat wij nu eijndelijck de moeyte⁶⁵ door waeren, maer vonden tot ons leetwesen⁶⁶ noch veel slimmer⁶⁷ passagien als wij gehadt hadden.

Wij naemen dan weder hier een versche waegen en reden naer Apen. Doch van daer een half quartier uers voorts gereden sijnde, mosten wij met onse bagagie afstappen in een kleijn scuytie, of ten minste t' geen een scuytie wilde wesen, want wij vonden maer drie a vier planken die sodaenich aen malkanderen gehecht waeren dat wij ons nauwlijckx veroerde of het water quam van ondere, van boven en van alle kanten ons bestormen. Dit voertuych most elf menschen en alle de bagagie, dewelcke wij op wat stroo geleijt hadden om voor t' waeter te bevrijden, een uer gaens over eenich verdroncke landt vaeren, t' wel door inbreuck⁶⁸ van den dijk gemondeert⁶⁹ was. Onse schippers waeren twee domme boeren, dewelke nevens haer boot aen Caron Hoochlof Merner⁷⁰ geleden als twee druppels waeters. Ja, hadde ick van Aeneas dien vroomen ridder sijn religie⁷¹ geweest, ick soude sekerlijck bij mijn selve gedisputeert hebbe⁷² of ick

⁵⁴ **gecontenteert.** tevreden gesteld.

⁵⁵ **kandeeltie.** Kandeel is een warme, gekruide drank, gemaakt van wijn, eieren en suiker.

⁵⁶ **preservatif.** beschermend geneesmiddel.

⁵⁷ **quade humeuren.** In de zeventiende-eeuwse geneeskunde ging men ervan uit dat er vier verschillende sappen door het menselijk lichaam stroomden. Een tekort of teveel aan een bepaalde vloeistof kon leiden tot allerlei kwaaltjes.

⁵⁸ **examineeren.** onderzoeken.

⁵⁹ **Dieteren.** Detern.

⁶⁰ **rescontrerende.** tegenkomend.

⁶¹ **continuelen.** aanhoudende.

⁶² **periculeus.** gevaarlijk.

⁶³ **difficulteyt.** bezwaar.

⁶⁴ **perijckel.** gevaar.

⁶⁵ **moeyte.** moeilijkheden.

⁶⁶ **leetwesen.** verdriet, spijt.

⁶⁷ **slimmer.** ergere.

⁶⁸ **inbreuck.** doorbraak.

⁶⁹ **gemondeert.** ontstaan.

⁷⁰ **Caron Hoochlof Merner.** Onzekere lezing.

⁷¹ **Aeneas dien...sijn religie.** de religie van de oude Romeinen.

⁷² **bij mijn selve gedisputeert hebbe.** mijzelf hebben afgevraagd.

naer de Eliseesche velde⁷³ of naer Italie reijsde. Dewijle wij met hoosen en continueele martelen van onse schippers die ons met groote hartneckkicheid geduerich op drooch voeren⁷⁴ besich waeren, hadden onse waegens geen beter fortuyn, dewijle deselve vlack door het gat van den dijck mosten rijden. D'onse raeckten daer door met een scierlijckheid⁷⁵, al swemmende en drijvende, doch die van onse Duytscher en Sweet soude met voerman met al versoopen hebben, ter waere de hulp van de boeren haer met alle haest gesalveert⁷⁶ hadden. Hoe dat wij onse schippers wijs sochte te maeke dat de kreuke bladeren⁷⁷ een teyken waeren van slooten en diepte, sij voeren even dan op het landt en wilde dan noch evenwel daer over, niet tegenstaende sij niet kosten, soo dat wij eyndelijck genootsaect waeren onse knechts de stockken te geven en een Amsterdams schippers in ons geselschap, naer Bremen willende, tot leitsman te promoveren.

3r Wij soude sonder dat sekerlijck daer niet door geraeckt sijn.

Naer dat eijndelijck de menschen, de wagens en paerden met groote moeyten over gekoomen waeren, vonden wij seer goeden wech tot Oldenborch toe. Alleen een ent van omtrent een uer gaens mosten wij onse voorige fortuyn smaken. Wij mosten ter oorsaeke van de diepe moerasachtige wech te voet gaen lancks een smal dijckie, t' welck soo diep en gladt was dat ick tweemaal en Hogeveen eens perijckel liepen van in de Eems te vallen. Eens quam ick over de andere sijde in t' slijck te vallen. Onse paerde mosten mede eens uyt de wage, dewijle haer wech soo smal was dat maer een teffens⁷⁸ passeren kost. Wij meynde, alsoo te Oldenborch slecht tractement vonden, des nachts voort te reijse, maer omdat de poorten toe raeckten eer wij waegens bekoomen kosten, waeren wij genootsaect den nacht in een miserabele logement te passeren.⁷⁹ Onse knechts koochten, dewijle wij geen andere raet wisten, kandeel. De Duytscher en ick sliepen op de vloer, de Sweet en neef Hogeveen ieder in een miserabel bet en de knechts op de waegens. Wij hebben t' nergens soo slecht gevonden als int' landt van Oldenborch gedurende onse reijs.

Sondach den 13^e mej. Met de wagens als vooren naer Bremen door seer gemackkelijke en plaijsirige wegen gereijst sijnde, quamen daer omtrent ten 5 ueren naer de middach te arriveren, ons logement in De Witte Swaen neemende.

Maendach den 14^e mej. Wij hielden ons den ochtens meest besich met het vervorderen van ons journal, t' welck door de moejelijck van onse reijs seer veracht⁸⁰ was, des avonts niet veel lust tot scrijven hebbende. Den naer middach passeerden wij met het divertissement⁸¹ van de musieck ten huysse van de heer Lina door seker musicant van Leyde, die wij juyst te Bremen rescontreerden, aen den voornoemden heer geadresseert⁸² sijnde.

⁷³ **Eliseesche velde.** Elysium, ook wel bekend als de Elyse velden, was in de Romeinse mythologie een plaats in de onderwereld.

⁷⁴ **op drooch voeren.** met op het land varen.

⁷⁵ **scierlijckheid.** onverwachtsheid, vlugheid.

⁷⁶ **gesalveert.** gered.

⁷⁷ **kreuke bladeren.** waterplanten. Specifiek gaat het om gele plomp, een soort waterlelie.

⁷⁸ **teffens.** tegelijk.

⁷⁹ **te passeren.** door te brengen.

⁸⁰ **veracht.** achter gelopen.

⁸¹ **divertissement.** vermaak.

⁸² **geadresseert.** in kennis gebracht.

Dijnsdach den 15^e mejj. Des ochtens de coopman van neef Hoogeveen begroetende, wierden wij van de selfde seer beleeft ontfangen onder presentatie⁸³ van ons de stadt door te geleijde ten waere hem sijne occupatien⁸⁴ niet hadden belet. Evenwel sont hij ons naer den eten eenige van sijne goede vrienden, dewelke ons des stadts wallen, het magasin⁸⁵, het huys daer de gemeente vergaedert nevens haer silverwerck heeft laeten sien. Doch om eijndelijck van onse wandelinch te rusten, mosten wij naer de stadts wijnkelder en aldaer den hens beker⁸⁶ uytdrinken. Dewijle wij alhier met een glaesken besich waren, is de heer De Wael van Amsterdam⁸⁷ bij ons gekoomen met intentie om in ons geselschap een stuck weechs met ons te reijzen. Naer dat sijn edelheid mede verhenst⁸⁸ hadde en een glaesken op de goede reijs om was gedronken, sijn wij weder naer ons logement en ieder op sijn rust gegaen.

3v Woensdach den 16^e mejj sijn wij met de postwaege des middachs ten twaelf ueren van Breemen naer Hamborch vertrocken. Dese post⁸⁹ reijst nacht en dach, t' welck ons seer fatigueerde⁹⁰, alsoo wij omtrent 4 a 5 en dartich ueren op een ongemackkelijken wage mosten sitten, des dachs van de hette en des nachts van de koude seer geincommodeert⁹¹ werdende. Wij souden op ons gemack wel gereijst hebben, maer dese voiture⁹² wiert ons aengeraede om op het sekerste door de Sweetsche troupen⁹³, die in tamelijck groot getal op sommige plaetsen van onse wech sich onthielden⁹⁴, te kunnen geraeken.

Donderdach den 17^e mejj sijn wij ten 4 ueren naer de middach te Hamborch aengekoomen. Wij naemen ons logement in Den Vergulden Arent en trockken datelijck⁹⁵ naer bedt om ons te defatigueeren.⁹⁶

Vrijdach den 18^e mejj sijn wij des ochtens onse kooplyuden wesen begroeten, dewelke wij altemaer seer beleeft vonden. Naer de middach wierd ick in ons logement van de heer Stockvliet, aen dewelcke ick was gadresseert, met veel

⁸³ **presentatie.** het voorstel.

⁸⁴ **occupatien.** bezigheden.

⁸⁵ **magasijn.** wapenmagazijn.

⁸⁶ **hens beker.** Een Hanzebeker is een grote feestbokaal, die oorspronkelijk werd gebruikt bij het opnemen van nieuwe leden in een gilde. In veel Duitse steden dronken reizigers een bokaal wijn als onderdeel van hun ontvangstceremonie.

⁸⁷ **de heer...van Amsterdam.** Mogelijk gaat het om Johannes de Wael (1628-1689) of zijn zonen Batholomeus (1651-1724) of Johannes Jr. (g. 1635). De familie De Wael werd in de achttiende eeuw in de adelstand verheven.

⁸⁸ **verhenst.** de Hanzebeker leeggedronken.

⁸⁹ **post.** postwagen.

⁹⁰ **fatigueerde.** vermoeide.

⁹¹ **geincommodeert.** gehinderd.

⁹² **dese voiture.** dit voertuig.

⁹³ **de Sweetsche troupen.** Tijdens de Hollandse Oorlog (1672-1679) tussen Frankrijk en de Republiek stond Zweden aan de kant van de Fransen. Zweden positioneerde troepen in Pommeren en viel eind 1674 de Nederlandse bondgenoot Brandenburg aan.

⁹⁴ **onthielden.** ophielden.

⁹⁵ **datelijck.** meteen.

⁹⁶ **ons te defatigueeren.** uit te rusten.

civilityt⁹⁷ verwelkomt, ter oorsaeke hij des ochtens, als ick aen sijn huys was, uyt was gegaen. De rest van den naermiddach wiert in de commedie⁹⁸ van Jan Baptist⁹⁹ door gebracht.

Saterdachs den 19^e heeft ons de heer Hans de Hartoch, aen dewelke de heer De Wael gerecommandeert¹⁰⁰ was, des ochtens ten half acht ueren met sijn karos¹⁰¹ wesen uyt haelen om ons buyten de stadt in drie thuynen van sijn swagers te geleijden. Wij hadden niet gedacht alhier soo scoone saeken te vinden, doch voornaemenlijck was een van de drie fraij en groot. De selve was eerst¹⁰² nieuw aengeleijt. In geen van drien manqueerden¹⁰³ de orangie, mirte en andere kostelijke boomen, blommen, parteren¹⁰⁴, vijvers, alleen¹⁰⁵, fruyt boomen, fonteijnen en alles dat tot plaisier is verstrekkende.

De stadt van Hamborch leijt in een seer heerlijke situatie¹⁰⁶, hebbende rontom seer vermaekelijke landtsdouwen¹⁰⁷, voornaementlijck van die sijde van dewelke wij sijn aengekoomen. Wij reden over een tamelijken hoogen berch en saegen van ter sijde de gantsche rivier de Elfe¹⁰⁸ over, ons gesicht aen de andere sijde seer verre stuytende aen bosachtige landen. De stadt is seer volck rijck, doch alle de huysen sijn op sijn Duyts gebouwt. De voorhuysen diene voor de koets, de verblijfplaats van de families en de keuken en sijn rontom met tin en koper opgeschickt even als onse wafel kraemen.¹⁰⁹ De scepvaert groeijt meer en meer aen. Naer de middach brachten wij als vooren weder met de commedie door. Oock veranderde wij van logement, alsoo wij daer abuijs¹¹⁰ in een seer quade herberge geraeckt waeren. t' Geleek meer een hoer huys als een logement voor eerlijke luyden, waervan wij te meer verseekert waeren om dat

4r men ons deed betaelen of wij in een bordeel geweest waeren. De rest van ons verblijf hebben wij ons in De Koninck van Vranckrijck onthoude¹¹¹, alwaer wij sesmael soo wel getrackteert waeren voor minder gelt.

Sondach den 20^e mej hebben wij niet notabels uytgerecht, onse sondach met de Luytersche¹¹² houdende. Naer de predicatie was ick aen t' huys van mijn koopman, doch vont de selve niet t' huys.

⁹⁷ **civilityt.** beleefdheid.

⁹⁸ **commedie.** schouwburg.

⁹⁹ **Jan Baptist.** Jan Baptist van Fornenbergh (1624-1697) was een reizende toneeldirecteur, die vanaf 1665 verschillende steden in Noord-Duitsland en Scandinavië aandeed.

¹⁰⁰ **gerecommandeert.** aanbevelen.

¹⁰¹ **karos.** Een karos is een afgesloten koets.

¹⁰² **eerst.** net.

¹⁰³ **manqueerden.** ontbraken.

¹⁰⁴ **parteren.** Een parterre is een vlak terrein, beplant en versierd met bloemperken.

¹⁰⁵ **alleen.** allees, lanen met bomen.

¹⁰⁶ **situatie.** ligging.

¹⁰⁷ **landtsdouwen.** akkerlanden, velden.

¹⁰⁸ **Elfe.** Elbe.

¹⁰⁹ **wafel kraemen.** Onzekere lezing.

¹¹⁰ **abuijs.** per ongeluk.

¹¹¹ **onthoude.** opgehouden.

¹¹² **Luytersche.** De stad Hamburg was grotendeels luthers ingesteld.

Den 21 meij, sijnde maendach, is de heer Hans de Hartoch wederom bij ons gekoomen om met sijn karos ons de stadtswallen om te geleijden. Wij saegen oock door sijn toe doen het magasijn, t' wel seer wel van wapenen versien, en de bibliotheeck, doch die was niet extraordinaris¹¹³, naer welke visitatie wij noch een promenade buyten de stadt. Ick was seer verwondert over de beleeftheid van desen heer, dewijle hij alle bedenkelijke middelen aanwenden om ons te diverteeren.¹¹⁴ Den naermiddach als voorn in de commedie, naer dat ick eerst aen t' huys van de heer Stockvliet geweest was en den selve al wederom niet t' huijs hadde gevonden.

Dijnsdach den 22^e meij passeerden wij den morgen met alle onse kooplieden, voornaementlijck de heer Hans de Hartoch. Ick soude niet naer hebbe gelaeten de heer Stockvliet mede te begroeten, doch was s' ochtens ten half achten al door hem geprevenueert¹¹⁵, waer om ick die visite tot den naermiddach gespaert hebbe, als wanneer wij seer beleeft aen sijn huys ontfangen wierden met elke regael¹¹⁶ van Spaensche confitueren¹¹⁷ en Spaensche wijn. Ick vraegden hem of hij op Spaenje handelde ter oorsaeke van dese Spaensche beleeftheid, waer op hij van ja antwoorde en seijde wel sestien jaer in Spaenje gewoont te hebben, t' welck lichtelijck geloofde, alsoo hij in onse presentie¹¹⁸ met eenige joden, die omtrent 30.000 gulden aen ongeslepe diamanten van hem handelde, niet als Spaens sprack. De rest van de naermiddach is met wandelen buyte en om de wallen van de stadt gepasseert. Wij bevonden de voornoemde wallen seer regulier.¹¹⁹ De selve sijn tusschen elck bolwerck¹²⁰ met een ravelijn¹²¹, op elcke scouderhoeck¹²² met een scoone kat¹²³ en rontom met een contrescarp¹²⁴ versien. De wachten wierden geduerende ons verblijf seer sterck waer genoomen uyt vreesse voor de koninck van Denemarken.¹²⁵

Den 23^e meij, sijnde woensdach, sijn wij des s' morgens ten half elf ueren met een scip over de riviere de Elf¹²⁶ naer Gluckstadt vertrockken om, bij occasie dat een koninck van Denemarken sich aldaer soude laeten vinden, gelegentheid te hebben van het Deensche hof te sien.

¹¹³ **extraordinaris.** bijzonder, buitengewoon.

¹¹⁴ **diverteeren.** vermaken.

¹¹⁵ **doch was...door hem geprevenueert.** maar hij was mij...voor.

¹¹⁶ **regael.** gastmaal.

¹¹⁷ **confitueren.** zoetigheden.

¹¹⁸ **presentie.** aanwezigheid.

¹¹⁹ **regulier.** gewoon.

¹²⁰ **bolwerck.** uitbouw in de verdedigingswal.

¹²¹ **ravelijn.** buitenwerk van de vesting. Een ravelijn is een versterkt eiland omgeven door een vestingsgracht.

¹²² **scouderhoeck.** hoek van het bastion.

¹²³ **kat.** vrijstaande opstelplaats voor geschut.

¹²⁴ **contrescarp.** buitengrachtsboord.

¹²⁵ **de koninck van Denemarken.** Christiaan V (1646-1699) was koning van Denemarken en Noorwegen van 1670 tot zijn dood in 1699.

¹²⁶ **Elf.** Elbe.

4v Donderdach den 24^e meij sijn wij s' morgens ten vijf ueren aengekoomen, ons logement aenstonts in Londen¹²⁷ neemende, als sijnde een van de voornaemste herrebergen. Wij vonden goede bedden maer slecht tractement. Den heele voormiddach wiert met slaepen door gebracht, alsoo wij de gansche nacht op het water gelegen hadde, en den naermiddach met wandelen, den koninck met patientie in wachtende¹²⁸, die tot ons ongeluck dien dach noch niet versceen. De stadt is een klein slecht plaetsie. Hier wil een haven wesen als wij een koninck oorloch scip saegen. t' Paleijs¹²⁹ heeft geen konincklijke minen¹³⁰, dewijle t' selve niet groot sijnde, noch daer bij soo out en vervallen is dat ick niet weet hoe het hof daer logeren kost.

Naer de middach hadden wij t' geluck van gesalueert¹³¹ te werden van de heer Arkel.¹³² De selve was capiteijn in onsen dienst geweest en hadt de Ommerscans¹³³ gecommandeert. Doch het ongeluck van de oorloch sijn edelheid tot reforme gemaekt¹³⁴ hebbende, was hij geresolveert¹³⁵ sijn dagen op eenich landt goet, in Holsteijn gelegen, met ruste te gaen eyndigen, dewijle sijn lichaem door de fatiguen¹³⁶ van de oorloch soodanich gebrooken waeren, hebbende maer eene voet en eene handt ter degen tot sijn gebruyck, dat hij sich niet langer bequaem was bevindende sonder hoop van avancement¹³⁷ langer naer te logeren, te meer dewijle sijn enichste support¹³⁸ door de doot van den heere grave van Koninxmarck¹³⁹, aen dewelke sijn edelheid van wegen sijn huysvrouw¹⁴⁰ enigermaeten geallieert is, weggenoomen was. Wij hebben geduerende ons verblijf alhier en te Staden veel vrienescap van hem genooten.

Met onse tijt verlegen sijn, gingen wij sekere trouw Hoochduytsche commedianten sijn speele. De acteurs bestonden uyt 4 mans, een vrouw en een groote jonge die voor vrouw speelden en twee stommen.¹⁴¹ Dese liefhebbers representeerde niet te min 24 a 25 personagie. Ick beken noijt mojer dingh van

¹²⁷ **Londen.** Het gaat hier om een herberg. Om reizigers uit een bepaalde streek te trekken werd een herberg vaak de naam van een buitenlandse stad gegeven.

¹²⁸ **in wachtende.** opwachgend.

¹²⁹ **t' Paleijs.** Vermoedelijk verwijst Ruysch naar het Glückstadter Schloss, de stadsresidentie van de Deense koning. Het slot werd in de achttiende eeuw afgebroken.

¹³⁰ **konincklijke minen.** koninklijk voorkomen.

¹³¹ **gesalueert.** gegroet.

¹³² **de heer Arkel.** Rudolf van Arkel, heer van Broekhuizen (1632-1709), was een Nederlandse commandant. Tijdens het Rampjaar was hij gestationeerd bij de Ommerschans.

¹³³ **Ommerscans.** De Ommerschans was een vestigingswerk in het Overijsselse Ommen. In juni 1672 werd de schans belegerd en bezet door de troepen van Bernhard van Galen, de bisschop van Münster.

¹³⁴ **tot reforme gemaect.** op verminderde soldij gesteld. Volgens de overlevering was het merendeel van Van Arkels troepen afwezig of dronken toen de Ommerschans aangevallen werd. Een dergelijke demotie is dus niet zo vreemd.

¹³⁵ **geresolveert.** vastbesloten.

¹³⁶ **fatiguen.** vermoeidheden.

¹³⁷ **avancement.** bevordering.

¹³⁸ **support.** steun.

¹³⁹ **den heere grave van Koninxmarck.** Kurt Christoph von Königsmarck (1634-1673) was een Zweedse militair, vice-gouverneur van Bremen-Verden en commandant van Stade. Tijdens de Hollandse Oorlog trad Von Königsmarck toe tot het leger van de Republiek. Hij stierf tijdens het beleg van Bonn in 1673. Zijn lijk arriveerde pas in mei 1674 in Stade.

¹⁴⁰ **huysvrouw.** echtgenote. Rudolf van Arkel trouwde in 1660 met Philippa Staunton (1640-1723).

¹⁴¹ **stommen.** toneelpersonages die niet spreken.

lelijkheid gesien te hebben. Ja, dat meer was, dese rariteitj kosten ons elck maer vier stuyvers.

Vrijdach den 25^e mej sijj haere konincklijke majesteijten gearriveert. De meesten treijn¹⁴² quam op wagens voor af, daer naer den koninck en prins Georch van Denemarken¹⁴³ op een leger koetsie, alsoock de koninginne¹⁴⁴ en de prinsesse van Latrimouille¹⁴⁵ op gelijcke leger koetsie. Hier naer twee heeren met de ordre om, oock op een leger koetsie, en doen de garde te paert, bestaende uyt eene companie, tamelijck wel gemonteert¹⁴⁶ met kolders¹⁴⁷ en karabijns¹⁴⁸, all de rest voorts op wagens. Ick hebbe geen andere voiture buyten des koninckx, koninginne en des twee voornoemde heeren gesien dan dese waegens dewelcke van de boeren geprest¹⁴⁹ waeren. Wij waeren genootsaect te oordelen dat het hof van de prins van Orangie vrij wat beter is, dewijle al het aensien meest in olijphanten¹⁵⁰ met blauwe linten, twee of drie cavalliers¹⁵¹ met rode flueele rockken, licht op met silvere kanten geboort.¹⁵² En sommige livreijen, buyten die van de koninck en koningin, die niet te min niet extraordinaris waeren, weijnich in t' getal. Hoe bisare iemandt hier iemandt gekleet gaet, naer ick onderrecht wiert van de heer Arkel, tis altijd genoeg naer de mode en out en nieuw staet hier evenwel. Muyl esels, deckkende op wagens, en paerden, nevens andere utensiles¹⁵³ tot de equipage¹⁵⁴ van een prins behoorende, wierden hier niet gevonden. Dewijle des konincks intrede geschiede, stondt al het guarnisoen om de marckt in bataille gereingeert¹⁵⁵ en deden nevens het geschut een generale salve.¹⁵⁶

¹⁴² **treijn.** stoet.

¹⁴³ **prins Georch van Denemarken.** George van Denemarken (1653-1708) was de zoon van Frederik III en Sophia Amalia van Brunswijk-Lüneburg.

¹⁴⁴ **de koninginne.** Charlotte Amalia van Hessen-Kassel (1650-1714), dochter van landgraaf Willem VI van Hessen-Kassel en Hedwig Sophie van Brandenburg, trouwde in 1667 met Christiaan V van Denemarken.

¹⁴⁵ **de prinsesse van Latrimouille.** Charlotte Amélie de la Trémoille (1652-1732) was prinses van Tarente en rijksgravin van Aldenburg. Van moederskant was zij verbonden met de lijn van Hessen-Kassel.

¹⁴⁶ **gemonteert.** uitgerust.

¹⁴⁷ **kolders.** Een kolder is een wambuis voor militairen zonder mouwen.

¹⁴⁸ **karabijns.** Een karabijn is een kort handvuurwapen.

¹⁴⁹ **geprest.** opgeëist.

¹⁵⁰ **olijphanten.** Waarschijnlijk doelt Ruysch op Deense officieren van de Orde van de Olifant. In de zeventiende-eeuwse Republiek was de term tamelijk bekend: verschillende oorlogsschepen werden er naar vernoemd en de bekende admiraal Jacob van Wassenaer Obdam (1610-1665) trad toe tot deze orde.

¹⁵¹ **cavalliers.** ruiters.

¹⁵² **geboort.** geborduurd. Onzekere betekenis.

¹⁵³ **utensiles.** werktuigen, gereedschap.

¹⁵⁴ **equipage.** uitrusting.

¹⁵⁵ **in bataille gereingeert.** in slagorde opgesteld.

¹⁵⁶ **generale salve.** algemeen salvo.

Den 26^e vertrock den koninck naer sekere scans¹⁵⁷ om de selve te besichtigen, doch quam den selven dach weder te ruggen. Onsen tijt wiert met wandelen in t' geselschap van de heer Arkel doorgebracht.

Den 27, sijnde sondach, sijn wij in gereformeerde kerck¹⁵⁸ geweest. Wij hadde nevens dit geestelijck geluck oock dat wereltlijke van de koninginne nevens de prinsesse van Tarenthe ter degen te kunne besien. Haere majesteit wiert geleijt door twee cavalliers en de prinsesse door een. Sij wierden gevolcht door een dame d'honneur¹⁵⁹ en drie juffers, twee a drie pages en een laqai¹⁶⁰ vijf ses, doch het verdrietichste was dat, doen de koninginne uyt de kerck ginch, maer eene koets te vinden was, soo dat de juffers soo lange mosten wachten tot dat haer majesteijt te hoof gebracht was.

De koninginne is wel gemaect van taille, blanck van aengesicht, uyt haer visionomije¹⁶¹ seer goetaerdich scijnende, seer wel gekleet en hadde konincklijke juwelen aen. De prinsesse van Tarenthe is een welgemaecte brunette, seer scoone oogen hebbende, doch soude noch veel frajer sijn ten waere niet een weijnich gebasaneert¹⁶² was. Naer de middach geraeckten wij door de conduite¹⁶³ van de heer Arkel op een bolwerck, alwaer den koninck, de prins, nevens eenige cavalliers, haerselve met het pistool exerceerde. Wij waeren allen even seer verwondert, dewijle wij noijt meer soodanigen adressen¹⁶⁴ hadden sien scieten als ieder van dit geselschap dede. Bij dese occasie hadden wij tijt van den koninck op ons gemack te considereren.¹⁶⁵ Sijn majesteijt is een wel gemaect man, middelbaer¹⁶⁶ van gestalte, seer obdrustich¹⁶⁷ van aengesicht, van een marsial wesen¹⁶⁸, sterck van eten en seer soober van dranck. Den prins is seer aengenaem en blanck van tronie¹⁶⁹, draecht een blanke paruyck¹⁷⁰, niet qualijck in alles aen den heere Van Oudenkerke gelijkenende.

Maendach den 28 mej sijn wij in t' geselschap van de heer Arkel naer Stade verreyt van intentie de begraefnisse van den heer grave van Konincxmarck te besien. Niet tegenstaende dese reijs in een halven dach soude hebben kunne gescieden, soo waeren wij nochtans genootsaect door de contrarie windt¹⁷¹ des nachts buyten te blijve en ons selve in een herreberch te landtwaert met miserabel tractement, doch tot onse troost met goede bedden, te behelpen.

¹⁵⁷ **sekere scans.** In 1673 wierp de Nederlandse officier Henrick Ruse (1624-1679) op bevel van de Deense koning een verdedigingsschans op bij de kust van Glückstadt.

¹⁵⁸ **de gereformeerde kerk.** Ruysch verwijst naar de lutherse stadskerk, opgericht tussen 1618 en 1623.

¹⁵⁹ **dame d'honneur.** hofdame van een koningin of prinses.

¹⁶⁰ **laqai.** lakei.

¹⁶¹ **visionomije.** gelaat.

¹⁶² **gebasaneert.** gebruid.

¹⁶³ **de conduite.** het handelen.

¹⁶⁴ **adressen.** personen.

¹⁶⁵ **considereren.** beschouwen.

¹⁶⁶ **middelbaer.** gemiddeld.

¹⁶⁷ **obdrustich.** rood, opgezwollen.

¹⁶⁸ **marsial wesen.** krijgshaftige gesteldheid.

¹⁶⁹ **tronie.** gezicht.

¹⁷⁰ **paruyck.** pruik.

¹⁷¹ **contrarie windt.** tegenwind.

Dijnsdach den 29^e meij goets tijt te Staden gearriveert sijnde, hadden wij veel moeijten eer wij onder dack kosten geraecken, dewijle de graevinne van

5v Konincxmarck alle de logementen van de stadt bijna hadde doen bespreken om de menschen dewelke van buyten ter begrafenisse quamen te kunnen logeeren, doch eijndelijck goet quartier gevonden hebbende, amploieerden¹⁷² wij onse overigen tijt met het besichtigen van de kerck in dewelcke het Castrum Doloris¹⁷³ op wiert gerecht.

Wij besagen het graf, het welcke alle de kisten van de familie bewaerden.¹⁷⁴ Onder anderen vonden wij die van den ouden graef.¹⁷⁵ De selve was van swart flueel en met een rijckdom van silvere ornamenten voorsien. Op het deksel lach de gekruyste beeltenis van onsen salichmaker. Het kruys was bij na soo lanch als de kist en omtrent twee Rijnlandsche duymen¹⁷⁶ breed en wat meer als een halve dick. Het beelt was van groote als een eerst geboore¹⁷⁷ kind. Aen t' onderste eijnde van t' voorscreve¹⁷⁸ kruys lach een doots hoof op twee doots beenderen, naer advenent ¹⁷⁹ van grooten. De vier parten representeerden¹⁸⁰ ider een leuwepoot, dewelke een ronden bol omvatte van de groote als een kinderkop. Vier handvatten van excessive swaerten. Voorts ware alle de kanten met gedreve¹⁸¹ silver seer heerlijk beslaegen. Ons wiert geseijt dat niet een van de stukken hol waeren en dienvolgende van een excessive waardije.

Hier van daen begaeven wij ons naer t' sterfhuijs, t' welck over al met rouw¹⁸² was behangen. Onder andere vonden wij een groote sael, op de welke de rouw maeltijt gehoude moste werden. De selve was mede met rouw behangen. Over t' eene eijnde was een daix¹⁸³ van swart flueel met een groote swarte franie¹⁸⁴, onder t' welck sekere prinsesse, wiens naem mij ontgaen is, geplactst soude werden. Aen het ander eijnde was een buffet, even als bij ons de nisse in de muer. t' Selve was naer mijn gissinch ruym een Rijnlandsche roede¹⁸⁵ hooch ende breed naer advenent. De randen waeren rontom met silveren tack en krep lindt¹⁸⁶ op een aardige manier toegetakelt.¹⁸⁷ De quantiteyt van silver, gout,

¹⁷² **amploieerden.** besteedden.

¹⁷³ **Castrum Doloris.** Een Castrum Doloris (Latijn voor 'kasteel van smart') was een statig bouwwerk, waarin een overledene van hoge afkomst werd opgebaard.

¹⁷⁴ **de kerck...familie bewaerden.** Waarschijnlijk verwijst Ruysch naar de staats- en garnizoenskerk van Stade, het klooster St. Marien. Het familiegraf van Von Königsmarck lag in dit gebouw.

¹⁷⁵ **den ouden graef.** Ruysch verwijst vermoedelijk naar het graf van Hans Christoff von Königsmarck (1600-1663), een Zweedse veldmaarschalk en de vader van de opgebaarde Kurt Christoph.

¹⁷⁶ **twee Rijnlandsche duymen.** De Rijnlandse duim is een oude lengtemaat, gelijk aan ongeveer 2,6 cm.

¹⁷⁷ **eerst geboore.** pasgeboren.

¹⁷⁸ **voorscreve.** eerder beschreven.

¹⁷⁹ **naer advenent.** in overeenstemming met het vorige.

¹⁸⁰ **representeerden ider een leuwepoot.** stelden elk een leeuwenpoot voor.

¹⁸¹ **gedreve.** beslagen.

¹⁸² **rouw.** rouwstof.

¹⁸³ **daix.** platform.

¹⁸⁴ **franie.** franje.

¹⁸⁵ **een Rijnlandsche roede.** De Rijnlandse roede is een oude lengtemaat, bestaande uit 12 Rijnlandse voeten of 144 Rijnlandse duimen. Dit staat gelijk aan ongeveer 3,77 meter.

¹⁸⁶ **krep lindt.** crêpelint.

¹⁸⁷ **toegetakelt.** versierd.

gesteenten, met het welke dese nis van ondere tot bovene op was gevult, kosten wij bij de gis¹⁸⁸ niet waerden.¹⁸⁹ Aen wedersijde stont een koelvat van silver soo groot als onse marmere en aen ieder van dese koelvaten was een groote fles met een sware kettinch. Voor het buffet hongen¹⁹⁰ twee groot wieroock vaeten aen sware kettingen.

6r Onder alle dese kostelijckheden was een goude kop van excessive groote en met veel juwelen beset, dewelcke den ouden grave van Koninxmarck van Gustavus Adolphus¹⁹¹ gegeven was, doch bij een kluchtich voorval. Des avonts met den konincken t' hof onder een glaesie sijnde, geraeckte sijn majesteijt seer vrolijck en in een liberael humeur¹⁹², t' welck den wijn bij sommige menschen veeltijts¹⁹³ effectueert.¹⁹⁴ En met den grave van Koningsmark van den oorloch en gepasseerde saken pratende trock hij een rinck van extraordinare groote waerdije van sijn handt en gaf de selve aen de graef, dewelke naer seer veel protestatie gedwongen wiert de selve voor die tijt aen te neemen. Doch des anderen daechs wederom bij de koningh koomende, die in effect¹⁹⁵ all wat rouwkoop¹⁹⁶ hadde van de vrolijke liberaliteijt¹⁹⁷ van daechs te voore, presenteerden hij de rinch wederom aen sijn majesteijt, protesteerende dat hij de selve maer hadde willen bewaren en niet abuseren¹⁹⁸ van des koninx goetheid, dewelke soo overvloedich aen sijn persoon van tijt tot tijt was bewesen, dat hij, dese mildadicheid in t' minste niet verdient hebbende, altoos¹⁹⁹ met een beswaert gemoet soude moeten bewaren. Nietemin weijgerde den koninck de selve weer te neemen, seggende dat geen koninck berouw hadt van eenige recompensen²⁰⁰, dewelke hij aen de getrouwe diensten van sijne onderdaenen bewesen hadt. Evenwel volharden de graef, wel wetende hoe danich dese saek, niet tegenstaende de groote genereusheid van sijn meester, in des koninx binnenste gescaepen stont, tot dat eijndelijck de rinch aengenoomen wiert en dese oprechticheid met de voornoemde goude kop betaelt.

Verders was de kamer met kristalle kroonen²⁰¹, blaekers²⁰² en andere saeke seer wel gemeubleert. Een dinck quam ons vreemt voor en seer contrarie²⁰³ van onse maximen²⁰⁴ dat alle vensters en deuren open stonden of in dit huys een bruyloft soude gehouden werden. Naer dat wij dit apartement gesien hadden, geraeckten wij bij geluck in een kabinet daer alle de wapenen van

¹⁸⁸ **bij de gis.** op de gok.

¹⁸⁹ **waerden.** bepalen, inschatten.

¹⁹⁰ **hongen.** hingen.

¹⁹¹ **Gustavus Adolphus.** Gustaaf II Adolf (1594-1632) was koning van Zweden van 1611 tot zijn dood in 1632.

¹⁹² **liberael humeur.** vrijgevege bui.

¹⁹³ **veeltijts.** vaak.

¹⁹⁴ **effectueert.** veroorzaakt.

¹⁹⁵ **in effect.** inderdaad.

¹⁹⁶ **rouwkoop.** spijt.

¹⁹⁷ **liberaliteijt.** vrijgevigheid.

¹⁹⁸ **abuseren.** profiteren.

¹⁹⁹ **altoos.** altijd.

²⁰⁰ **recompensen.** beloning.

²⁰¹ **kroonen.** kroonluchters.

²⁰² **blaekers.** lampen, kandelabers.

²⁰³ **contrarie.** tegengesteld.

²⁰⁴ **maximen.** stelregel.

de graef waeren, bestaende uyt seer kostelijke roers²⁰⁵ van alderhande soorten, pistoolen, degens en sulck tuych. Alle de kandelaers, soutvaten, geridons²⁰⁶, lepels, vorken etc. wierden hier opgeciert, soo dat wij dese kamer een soort apart vonden.

Woensdach den 30 meij. Des s' morgens den Hollandtsche resident Romer begroetende, wierde wij van de selve s' middachs ter maeltijt gehouden en hadden naer den eeten t' geluck van me vrouwe Romer midtsgaeders²⁰⁷ de juffers ter plaetse te geleijde, waer de processie van de begraefenisse bequaemelijck gesien kost werden. Alle de voornaemste heeren en dames wierden met de koetsier van de gravinnen²⁰⁸ uyt haer logement afgehaelt en, voort huys sijnde, wierden door twee maistres de ceremonies²⁰⁹ boven gebrocht. De voorgemelte koetsen waeren in de rouw en wierden door ses paerden getrokken.

6v Dewijle dese solemniteijten²¹⁰ gescieden, raeckten ick eens stil van t' geselschap af met de heer Arkel om te sien hoe sich de saeken in t' sterf huijs toe droegen.²¹¹ Wij vonden het lijck in t' voorhuijs seer heerlijk geplaeys en t' geen noch meer luyster aen de staticheid gaf, was dat het voornoemde voorhuys, door den rouw seer donker sijnde, door een groot getal van lampen en waskaersen op een seer droevige manier verlicht wiert. In t' midden van 't voornoemde voorhuys was een dinck als een voetebanck, omtrent vier trappen hooch ende met een groot swart flueele kleet bedeckt, rontom met een groote swarte franie. Hier op stondt de kist. De selve was van swart flueel en op de selve manier als die wij gesien hadde van den ouden graef, doch alsoo den overleden begeert hadt dat sijn lichaem in een steeken kist soude getransporteert werden, om bij overlompelinch van vijanden geen plunderinch subiect²¹² te sijn, was het beslach van koper, versilvert en vergult, doch soo massif dat veele daer in bedroogen soude sijn geweest. t' Voornoemde beslach was met de naervolgende emblemata²¹³ versiert. 1) Drie cranse door den andere gevlochte, een eijke, een palm, en een olijf. Het divis: his ornari aut mori.²¹⁴ 2) Dat emblema is mij ontgaen, doch hadt tot divis: per gloriam ad gloriam.²¹⁵ 3) Een stapel hout, brandende en menichte roock naer de lucht sendende. Het divis: per fumus ad astra.²¹⁶ 4) Een sonneblom tegens de sonne. Divis: non inferiora secutus.²¹⁷ 5)

²⁰⁵ **roers.** Een roer is een vuurwapen met een gladde loop.

²⁰⁶ **geridons.** pronktafeltjes.

²⁰⁷ **midtsgaeders.** en bovendien.

²⁰⁸ **gravinnen.** Kurt Christoph von Königsmarck trouwde in 1657 met Maria Christine von Wrangel (1638-1691), de dochter van veldmaarschalk Hermann von Wrangel.

²⁰⁹ **maistres de ceremonies.** ceremoniemeesters.

²¹⁰ **solemniteijten.** plechtigheden.

²¹¹ **toe droegen.** er bij stonden.

²¹² **subiect.** onderhevig.

²¹³ **emblemata.** emblemen. Een embleem is een veelvoorkomende kunstvorm in de zeventiende eeuw. Het is een afbeelding met een opschrift en een verklarend onderschrift.

²¹⁴ **Drie cransen...aut mori.** Dit devies en de bijbehorende afbeelding van drie gevlochten kransen komt onder andere voor in de werken van Joachim Camerarius (1534-1598), verzameld in *Symbolorum et Emblematum Centuria Quatuor* (1668). Het Latijnse opschrift laat zich vertalen als: "om met deze (eretekens) gedecoreerd te worden of te sterven."

²¹⁵ **per gloriam ad gloriam.** Het opschrift kan vertaald worden als: "van glorie naar glorie."

²¹⁶ **per fumus ad astra.** Het opschrift kan vertaald worden als: "door de rook naar de sterren."

Een eijke en een laurier tack kruycelinch²¹⁸ over malkanderen. Divis: erit alter merces.²¹⁹ En voor t' sesde een gekroont anker. Divis: sua non caritura mercede.²²⁰

Boven dese kist stont een daix van swart flueel, op vier stijlen mede met swart flueel bekleet. Den randt van t' voornoemde daix, als mede de knoppe, dewelke daer op stonden, waren seer swaer van silver en gout, ja soo kostelijck als ick noch noijt gesien hebbe. Den randt was omtrent anderhalf vierendeel breed en op de manier van een campane.²²¹ Aen weder sijde van het hoofden en voeten eijnde stonden twee was kaersen in groote silvere kandelaers. Aen 't hoofd stont den heer met de hantscoenen, sijnde van silver vergult en met extraordinaris veel juweelen in geleijt. Aen de linker sijde den degen met de sceede, aen de rechter sijde de stock van commando²²² en aen de voeten de spooren, alle van diamanten. Dese ornamenten leijde op swarte flueele cussens en dese kussen stonden op houten pedestallen, swart geschildert en heel fraeij versilvert. Beneven voornoemde waskaersen stont aen t' hoofden en voeten eynde een silver kruys vol lampen hangendende, en aen weder sijde van 't lijck een gesneede dinck als een trophie, mede versilvert en met licht versien als vooren. De groote banderol²²³ was voor in 't voornoemde voorhuys geplant, de stanch²²⁴ gans versilvert, doch de vaen was met de wapenen van den overleden soo stijf geborduert dat sich niet ploojen kost en genochsaem recht uyt was hangende. Alle de quartieren stonden rontom tegens de mueren in ordere.

Naer dat alle de heeren en dames met koetsen van de gravinne afgehaelt waeren, begost de processie aldus. Het lijck wiert op een platte wage, dewelke tot orde met swart lake bedeckt was sonder dat de wielen gesien kosten worden, geset, naerdats het voornoemde flueele kleet eerst daer over was geleijt. Hier naer wiert het voorscreve daix, welkens stijle op dese machine²²⁵ pasten, gestelt. Acht paerden trockken het selve voort. Ieder paert wiert door een palfrenier²²⁶ geleijt, dewijle sij anders door al het laeken, t' welck sij an t' lijf hadden, niet te recht souden geraeckt hebben. Naer dat desen toestel in ordre geraeckt was, wiert rontom het lijck op de straet een heerlijke musieck gesongen en naer t' eijndige van de selve begost de mars. Eerst vier compagnien ruyterij, seer magnifijck gemonteert, ieder van hondert copen. Voor de eerste marcheerde een ketel trom, met swart armosijn²²⁷ bekleet. De officieren hadden alle swarte charpen²²⁸

²¹⁷ **Een sonneblom... inferiora secutus.** Het embleem met de zonnebloem kan eveneens gevonden worden in de werken van Camerarius (bk. I, nr. 49). De Nederlandse vertaling luidt: "niet de mindere dingen volgend."

²¹⁸ **kruycelinch.** kruiselings.

²¹⁹ **Een eijke...alter merces.** Ook dit embleem komt voor bij Camerarius (bk. I, nr. 23). De Nederlandse vertaling luidt: "er zal een volgende beloning zijn."

²²⁰ **sua non caritura mercede.** Het opschrift kan vertaald worden als: "zijn beloning zal niet ontbreken."

²²¹ **campane.** franje.

²²² **stock van commando.** De commandostaf was een waardigheidsteken bij militaire plechtigheden.

²²³ **banderol.** vaan, vlag.

²²⁴ **stanch.** stang.

²²⁵ **dese machine.** dit toestel.

²²⁶ **palfrenier.** paardenknecht.

²²⁷ **armosijn.** Armozijn is een dunne, zijdeachtige stof.

²²⁸ **charpen.** sjerpen.

en lamphers²²⁹ op den hoet. 4 compagnien infanterij. Alle de officieren van gelijken met swarte charpen en lampens. De trommels waeren met laken bekleet. Aen t' eynde van de spiesen waeren swarte wimpelties, doch t' geweer van de officiere waeren aen t' eynde met groote lamphers bestickt. Alle de scolieren van Staden door haere meesters aengevoert en de Luyterschen treur psalm singende. Alle de Pharheeren²³⁰ van de dorpen dewelke de graef toe quamen, 35 in t' getal. Alle de ornamenten, ieder op sijn kussen als voor gemelt is. Den helme en hantscoenen voor uyt, hier naer de stock van commande, en doe den degen en voor t' laetste de spooren. De groote banderol. Het lijck. De slippen van t' flueele kleet op t' welck de kist stondt, wierden door officieren opgehouden. Van gelijken wierden de ornamenten van officieren gedragen. Aen weder sij van t' lijck wierden alle de quartieren²³¹, sestien in t' getal, op lange stokken door officieren als voore gedragen. Meenichte van hellebaerdiers, alle in t' swart soo mantels als degens en hellebaerden, environneerde²³² de gansche begrafenis. De twee sonen van de grave van Koninxmarck²³³ achter de andere, alle de mans. De gravinne van Koninxmarck. Drie dochters²³⁴ achter de andere, alle de vrouwen. De gravinne, nevens de dochters en de voornaemste vrouwe wierde door twee heeren geleijt. De rest van de dames door een. De kleedinge van de gravinne en van haere dochters waren soo bijsare²³⁵ dat wij die nauwlijckx sonder lacchen kosten aensien. Sij waeren op een seer kluchtige manier van de hoofde tot de voeten in wit lijnwaet²³⁶ gewonden. t' Gansche aengesicht was bedeckt, behalve een kleijne openinch voor t' gesicht. Hier over was een groote voile van swart floers.²³⁷ Hier naer volgde voor t' laetste drie koetsen met ses paerden, waer van twee in en een uyt den rouw waeren, en vier compagnien infanterij, dewelke de begrafenis beslooten. Ider partij dewelke ick in t' bijzonder genoemt hebbe, behalve de militie, de scolieren en de koetsen, wierde van twee marchallen²³⁸ met groote swarte stokken in de handt opgevoert.

7v

Soo drae als de begrafenis voorbij was, begaeven wij ons met juffrouwe Roemer naer de kerck om de musieck, de lijckpredicatie²³⁹, en Castrum Doloris ter degen te kunnen besien. Wij vonden wat difficulteijt om de wacht te passeeren dewelke aen de kerckdeur stondt, doch eijndelijck geraeckten wij met goede woorden binnen. t' Lijck wiert in het Castrum Doloris op de selfde manier als in huys, in t' midden van een balustrade, dewelke seer heerlijk versilvert en gesneeden was, geplaets. Dit Castrum Doloris stont in t' eijnde van de kerck en besloech het gansche choor, t' welck van die groote omtrent was als dat van de

²²⁹ **lamphers.** Lampers is een fijne, doorschijnende stof.

²³⁰ **Pharheeren.** lutherse predikanten.

²³¹ **quartieren.** Onzekere betekenis.

²³² **environneerde.** omcirkelden.

²³³ **twee sonen...van Koninxmarck.** Kurt Christoph von Königmarck had twee zonen, Karl Johann (1659-1686) en Philipp Christoph (1665-1694).

²³⁴ **Drie dochters.** Mogelijk maakt Ruysch hier een fout. Kurt Christoph von Königmarck had namelijk maar twee dochters, Maria Aurora (1662-1728) en Amalie Wilhelmina (1663-1740). Mogelijk verwijst Ruysch naar Maria Dorothea d'Hollande, een vermeende bastaarddochter van Kurt Christoph.

²³⁵ **bijsare.** bizar.

²³⁶ **lijnwaet.** linnen.

²³⁷ **floers.** Floers is een dunne en doorschijnende wollen of zijden stof.

²³⁸ **marchallen.** maarschalken.

²³⁹ **lijckpredicatie.** lijkpreek.

Walsche kerk te Leijden op de Haerlem straet.²⁴⁰ Den inganck van de kerck stont recht over het Castrum Doloris, t' welck een extraordinaris goet effect deedt, alsoo over de vijfduysent lampen in dit bastiment²⁴¹ brandende waeren. Het hadde de selfde figuer als een alkove en als die dewelke van vooren vierkant sijn, hebbende boven een doorgaende lijst, aen wedersijde op twee colomme rustende. De lijst en de columnen waren swart en versilvert. De figueren waren tropheen met doots hoofden en doots beenderen gemengelt. Van binnen was het behangen met swart laeken, op t' twelke alderhande emblemata, de welken de doot uytbelde, met silver gescildert waren. Om daer in te gaen most men eenige trappen opklimmen. In t' midden stont de voorgemelte balustrade in de welke men van alle de sijden kost ingaen. Op de vierhoeken stonde groote piramide gescildert als voore en op de eijnden van de balustrade, daer de selve sceijde om de inkomste maeken, stonde op kleine pedestalties versilverde doots hoofde met groene laurier kransen. De lampen die van ondere tot boven van binnen en buyte seer dicht hongen, gaven gans geen beletsel aen gesicht van dit batiment, dewijle de selve van glas en seer kleyn waren. In t' midden recht boven de kist honch de naem van de graef gans in licht sonder dat men sien kost waer de selve valt was. De gansche kerck was geparfumeert, ja soo sterck dat den roock in t' begin enigermate het gesicht belette.

Naer dat ieder sijn plaets genoomen hadt, begost de musieck soo met stemmen als instrumenten. De selve was heel goet, doch seer languisant²⁴² en droevich. Naer de selve begost de lijck predicatie, dewelke door een van de graef sijn veltpredikers²⁴³ gedaen wiert. Het subject²⁴⁴ was de ontsterfelijckheid van de siele. Naer de predicatie wierden de personalia (soo als sij dit noemen) op gelesen. t' Was eigentlijck de genealogie en naer die alle de notabelste voorvallen van den overledene sijn leven. Doen dese actie begost, stelden ick mijn selve, om ter degen toe te luystere wat Bodegraven en Swammerdam voor
8r figuer in dese historie soude maken.²⁴⁵ Daer wier niet anders van geseijt als dat sijn hoocheid²⁴⁶, op een wichtich desseijn²⁴⁷ uyt seijnde, den overleden bij dese absentie het quartier van de prins van Orangie commandeerende, een seer heerlijke victorie bevochten soude hebben ten waere het selve hem niet was belet geweest door de lafharticheid van een van de voornaemste officiere²⁴⁸, dat oock de overleden dienvolgende genootsaect was geweest, volgens de gelatene

²⁴⁰ **Walsche kerk...Haerlem straet.** Ruysch verwijst naar de Waalse kerk op de Breestraat in Leiden, vlakbij de Haarlemmerstraat.

²⁴¹ **bastiment.** gebouw.

²⁴² **languisant.** kwijnend, verdrietig.

²⁴³ **veltpredikers.** predikanten voor militairen.

²⁴⁴ **subject.** onderwerp.

²⁴⁵ **wat Bodegraven...soude maken.** Tijdens het Rampjaar plunderden Franse troepen de Hollandse dorpen Bodegraven en Zwammerdam. De Nederlandse troepenmacht onder leiding van generaal Königsmarck en kolonel Moïse Pain-et-Vin (1620-1673) was vlakbij gestationeerd, maar vluchtte voor het invallende Franse leger tegen de orders van Willem III in. De plundering en de moord op de plaatselijke inwoners werd breed uitgesponnen in contemporaine pamfletten. Pain-et-Vin werd in 1673 geëxecuteerd voor het verlaten van zijn post.

²⁴⁶ **sijn hoocheid.** Stadhouder Willem III (1650-1702).

²⁴⁷ **wichtich desseijn.** belangrijk doel.

²⁴⁸ **de lafharticheid...voornaemste officiere.** Ruysch verwijst naar kolonel Moïse Pain-et-Vin (1620-1673), die naliet de dorpen Bodegraven en Zwammerdam te verdedigen.

ordre van sijn hoocheid, een retraite²⁴⁹ op de stadt van Leijde te maeken om alle verdere onheijlen te beletten.

Naer dese actie²⁵⁰ begost de musieck wederom als voore en naer de selve sonch al de werelt den Luyterschen treur psalm, dese ceremonie sijn eynde neemende met twee generale salven, soo van t' gescut als van de soldatesque.²⁵¹ De processie marcheerde in ranck wederom naer huys om het festin²⁵², dat dien avont en des anderen daechs gehouden soude werden, bij te wonen. Het tractement was extraordinaris kostelijck, doch t' geen mij t' gentilste²⁵³ docht te sijn, was dat onder de confituere t' gansche Castrum Doleris met de heele begrafenis en alle de militie gerepresenteert wier in suyker. Op het gescut stonden pastilles²⁵⁴, dewelke tot het eynde toe afgebrant sijnde, een kleyn vierwerck maeckten en een vroolijke surprise causeerden.²⁵⁵ Alle de musquetten van de soldaten waren kleijne dunne pastilles, dewelke de kamer aengenaem parfumeerden.

Naer dat wij dit alle gesien hadde, trockken wij met de juffers naer huys. Sij hadden de goetheyt van ons ten eeten te houden, t' welck ons admirabel²⁵⁶ wel quam, dewijle wij in onse herreberch niet veel te bikken souden gevonden hebbe, de klock omtrent half een sijnde en dat in de nacht. De onkosten van dese begrafenisse wierden op derchtich duysent rijxdaelders begroot. Alle de menschen die van buyten quamen wierden geduerende haer verblijf van alles gedefroijeert,²⁵⁷ sendende de gravinne ieder middach en avont een kostelijck festijn in sijn logement. Alle de huysen waren met de meublen van de gravinne gemeubleert. Ick hebbe wel geene als die van de heer Roemer gesien, doch de selve waere seer kostelijck en bequaem om een prins te logeeren. De ledikanten en stoelen hadde gout en silvere franie, de tapijten waren seer fijn en alde rest naer advenant.

Donderdach den 31^e mej naemen wij ons afsceijt van mijn heer me vrouwe en de juffrouwen Roemer, als oock van onsen obliganten²⁵⁸ heer Arkel, en vertrokken sceep van Staden naer Hamburch, doch mosten tot ons leetwesen door de stilte en de contrarie wint dien nacht te Altena, een half uer van Hamborch, miserabel in een boere herreberch doorbrengen.

²⁴⁹ **retraite.** terugtocht.

²⁵⁰ **actie.** handeling.

²⁵¹ **de soldatesque.** het krijgsvolk.

²⁵² **het festin.** de feestmaaltijd.

²⁵³ **gentilste.** aardigste.

²⁵⁴ **pastilles.** Een pastille is een dun rolletje van reukwerk, bedoeld om aangestoken te worden.

²⁵⁵ **causeerden.** veroorzaakten.

²⁵⁶ **admirabel.** aanzienlijk.

²⁵⁷ **Alle de...van alles gedefroijeert.** Van alle...alle kosten vergoed.

²⁵⁸ **obliganten.** plichtsgetrouwe.